

BARTHA LAJOS¹

„A tudós macskája”

A tudós és mérnök személyiségének képe a 19. század második felében

Arany Jánosnak van egy ritkán idézett költeménye; címe „A tudós macskája”: Így kezdődik:

Nagy lett volna a tudósnak
Az ő tudománya,
De mi haszna, ha kevés volt
A vágott dohánya
Könyvet írt a bölcsességről
- S hajna!
Akkor esett ez a bolond
História rajta.

Nem szeretett ez a tudós
Semmit a világon,
Járt legyen bár égen-földön
Két avagy négy lábon:
De a kendermagos cicát
- S hajna!
Éktelenül megszerette,
Majd hogy fel nem falta.

Tudósunk annyira rajongott a macskájáért, hogy reggelijét megosztotta a „kedves cicával”. Inasáról azonban elfelejt gondoskodni, pedig

Hű cseléd volt félig-meddig
- S hajna!
Koplasz lőn este reggel
Bőséges jutalma.

A szolga mit tehet: ő fogyasztja el a macskának szánt ételt, sőt amikor a kis állat ezért egyre soványabb lesz, még megdupláztatja a táplálására szánt pénzt. A tudós azonban nem veszi észre a csalafintaságot, csak azt látja, hogy kedves cicája egyre fogy és végül elpusztul. Ekkor

¹ Magyar Csillagászati Egyesület, „Armilla” csoport. H-1023 Budapest, Frankel L. út 36. T: (1)-326-0074.

árulja el a szolga, hogy bizony a macska helyett ő fogyasztotta el az ételt! Arany ezzel a tanulsággal zárja a becsapott tudós történetét:

Könyvet írt a bölcsességről

- S hajna!

Ilyen apró dőreségek

Gyakran estek rajta.

Ez az 1848 elején írott költemény – amely aligha tartozik Arany János kiemelkedő alkotásai közé – megérdemli figyelmünket, hiszen benne egy addig a hazai irodalomban ismeretlen alak jelenik meg: a *magának való, a reális világtól idegen tudós*, akit a saját tudományán kívül legfeljebb a vesszőparipája – a kedves cicája – foglalkoztat.

Gyanakodhatnánk arra, hogy Arany, aki ebben az időben Petőfivel együtt a *népies irodalmi* irányzat képviselőjének tudta magát, egy széles kör számára derűt keltő „életképet” kívánt írni. De ez a gunyoros hang vissza-visszatér későbbi költeményeiben is, ám nem illeszkedik a 48-as kor küszöbén írt többi műve közé.

A hétköznapi élettel mit sem törődő gondolkodó alakja természetesen nem volt teljesen ismeretlen az irodalomban. *Jonathan Swift* „Gulliver”-jének Laputa-beli filozófusait időről időre szinte fel kell ébreszteni, hogy tudomásul vegyék a külvilágot. Voltaire „Candide”-jának tudós tanára állandóan hajmeresztő kalandokba keveredik. Ám ezek az alakok egy bizonyos helyzet, vagy egy hibásnak ítélt szemlélet képviselőinek gúnyrajzai, és nem általánosítanak. Arany tudósa ezzel szemben nem ostoba ember, nem is valamilyen téves eszme megszállottja. Azt sem írja a költő, hogy tudatosan bánná rosszul a szolgájával. Egyszerűen, nem is jutnak eszébe a mindennapi élet apró-cseprő problémái. Mai, kissé általánosító szóhasználatunkkal ő a „szórakozott tudós” prototípusa.

Arany János iróniája – amely részben a nagy költő lelki alkatából is ered – eltér a korábbi irodalom mintájától. A 18-19. sz. a tudomány és technika lendületes fejlődésének időszaka. Az új tudományos eredmények, a műszaki találmányok bizalommal töltötték el a kor művelt emberét. A nagy tudományos expedíciók, az újabb és újabb földrajzi felfedezések, az addig ismeretlen területek feltárása szinte hőssé avatták a földrajzi utazókat, a gyakran valóban nagy áldozatokat vállaló kutatókat. *Az európai ember a tudományos-műszaki fejlődéstől várja az élet számos nehézségének megoldását, és ezeknek a remélt lehetőségeknek letéteményesét tiszteli a tudósban, a mérnökben.* Csokonai Vitéz Mihály még a felvilágosodás szellemében így sóhajt fel:

Fordulj tehát elmém boldogabb táj felé,

Hol már a népeket az ész felnevelé,...

(*Marosvásárhelyi gondolatok, 1794*)

A 18/19. sz. fordulóján nálunk is kibontakozó hírlap-irodalomban is jól észrevehető, hogy az új eredmények kikutatóit, az új eszközök feltalálóit a közvélemény a hétköznapi ember fölé emeli. A közoktatás, közművelődés terjedése, az ipar gyors fejlődése megváltoztatja a tudós és a műszaki alkotó társadalmi helyzetét. A 19. sz. során azután a tudós társadalmi helyzete fokozatosan megváltozik. Az előző évszázad kis számú szellemi és műszaki alkotója többnyire közvetlenül vagy közvetve az uralkodó szolgálatában állt, esetleg az akkor sorra alakuló akadémiák zárt testületének tagja volt, vagy valamelyik egyetem tanáraként övezte tisztelet. Az oktatás terjedésével azonban a tanár, sőt az akadémikus is egyre inkább *tisztviselővé* vált, a gyarapodó polgárság tagja lett; a műszaki szakember vagy alkotó pedig a nála vagyonosabb – tehát a kor szemében tekintélyesebb – *vállalkozó alkalmazottjává* vált. A

társadalom megbecsülte a tudást, főként, ha annak hasznát is látta, de *nem is titkolt kajánsággal vette észre, hogy a tudás birtokosa is csak könnyen botló ember.*

Arany János nem nézte ellenséges szemmel a 19. sz. lendületesen fejlődő tudományát és technikáját. Ő maga is, otthoni környezetében, nagyszalontai jegyzőként „tudós embernek” számított, és őszintén érdeklődött a természet jelenségei iránt. Maga is elárulja ezt a vonzódását, az önéletrajzi részleteket tartalmazó „Bolond Istók”-jának második énekében (1873), amelyben debreceni deákiskolájának kissé keserű képét is felvázolja:

(22. versszak) Nem mintha geniális hetykesége
Böcsmérelné a tisztos tudományt:
Sőt a tudásnak vonzaná is vége
Akármilyen szakban, s mindenben egyaránt.

(23. v.sz.) Oh, hányszor elmereng a tiszta mennyben,
Hol a tejút s a többi napkörök
Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe...

.....
De iskolában rettenté a sok
A + b, nagy $\sqrt{\text{-----}}$, a dült ∞ -asok.

(24. v.sz.) Zsúfolva is van termők, ő tanára
Alig százötvenedrész gondja volt;
A tábláig sem ért el szemsugára,
A legszebb képlet rajta --- szürke folt...

Ezek a sorok eléggé megmagyarázzák Arany *kiábrándultságának* okát. De itt sem a tudományt, és nem is a tudóst gúnyolja, hanem a „tudósképzés” tökéletlenségét panaszolja fel. Az ironia itt az *oktatás rossz módszere ellen irányul.* Az igazi tudomány mellett Arany közvetve hitet tesz, amikor a „Népnevelés” c. költeményében (1855) ironikusan ír a 19. sz. közepén igen elterjedt jólsvai [nem Jósval!] *időjósló kalendáriumról.* A jólsvai kalendárium összeállítója kihasználja az agrárország földművelőinek igényét az időjárás ismerete iránt:

Jövendő egyre, télen-nyáron,
Túltesz a százéves naptáron...

.....
S mit szája mond – próbátum! – meglesz:
Nyárban meleg, télben hideg lesz.

De egy gúnyos megjegyzés az áltudós mellett a tudomány hivatásos művelőinek is kijut:

Nem! – féltse más, hogy magva vesszen,
A babonát: korántse! Dejszen!
Ha egyszer mi, tanultak üzzük,
S mint tudományt, rendszerbe fűzzük.

Más költeményeiben is felcsillan ez az ironikus szemlélet. Nála a tudós ismeretei a maguk korának szintjén helytállóak, ám ő maga gyarló ember, aki befelé fordul, és nem ismeri a környező világ gondját-baját. A tudomány pedig szép, hasznos de nem minden részletében kielégítő. Az ismeretek hézagaiba pedig befészkel magát a tévtan, az áltudomány szélhámosa – amint azt a „Népnevelés”-ben máig érvényes sorokkal leírja.

Arany tudósa tehát éppenséggel nem nevezhető Jókai regényhősnek. De ha kritikus szemmel és alaposan megnézzük a kortárs Jókai Mór műveit, kiderül hogy ez a szemlélet tőle sem volt idegen. Igaz, hogy egyes regények főhősei valóban szinte emberfeletti képességűek. *Berend Iván (Fekete Gyémántok)* kiváló bányamérnök, jeles őslénytán-szakértő, szinte mellékesen feltalálja a szénbányák tűzvédelmének hatásos módszerét, de emellett kitűnő céllövő, kardvívó, nagyszerű lovas, szellemes társasági ember és sikeres üzleti vállalkozó. A főhősök utolérhetetlen tehetségével – vagy gonoszságával – ellentétben azonban a környezetükben megjelenő mellékalakok már sokkal élettelibbek, emberibbek, ha bizonyos tulajdonságokkal a szerepük előírása szerint kiemelten rendelkeznek is. Ha pedig figyelmesen követjük a tudós vagy mérnök-mellékalakok viselkedését, jellemét, azt tapasztaljuk, hogy itt is felvillan az ironikus látásmód.

Jókai számos tudós vagy műszaki alkotó szereplője eléggé gyakran gyarló, sokszor hibázó vagy szórakozott, hiszékeny figura. Olykor a társadalmi életben való járatlanságukkal vagy tudományos egyoladúságukkal jellemzi őket Jókai. Nem nevetségesek, de futó mosolyt fakasztanak.

Az 1867. évi király-koronázásra rendezett nagy fogadáson egy újonnan kinevezett miniszter ekként jellemzi korának néhány megszállott hazai tudósát:

„Hát sok embernek van egy kedvenc eszméje, aminek egész életét szenteli. Ismerek egy tudóst, aki csupa madártojásokat gyűjt; megvan neki minden spécies a strucctól elkezdve... a virágból kikelő kacsatojásig. Most a kihalt ősvilági dinornis tojását hajhássza Madagaszkárban. Van egy másik tudósom, aki csupa pókokat gyűjt, az egész életét a pókoknak szenteli s valamennyinek tudja az egész genealógiáját. Aztán olyan tudósra is bukkantam már, aki meg a koponyákat tanulmányozza. Akit csak megkaphat, leültethet, megméri a koponyáját. Egy képviselőtársunkat arra kérte, hogy ha meghal, adja neki a koponyáját.” (A lélekidomár, „*A végzetes személycseré*” c. fejezet. Bp. 1888.)

Nincsen semmi lekicsinylő ezekben a szavakban, egészében azonban mégis afféle csodabogárnak láttatják a tudóst.** Sokkal egyértelműbben magának való pl. „*A háromszínű kandúr*” (1893) cívis-tanára, aki nem csak egy téveszme megszállottja, hanem a mindennapi életben is élhetetlen: házi kenyere keletlen, lapos, gyümölcsöse férges. Megtanul angolul, de Londonban egy szavát sem értik, mert magyarosan, betű szerint ejti ki a szavakat. A „*Nagyenyesi két fűzfa*” (1852) szigorú tudós professzora emberként nem csak naiv, de megalkuvó, akit a rabló labanc vezér csúffá tesz, leányát az izmos-markos, de nagyon gyenge fejű diákja menti meg. Az „*És mégis mozog a föld*” (1871) bevezető fejezetében is diákjai teszik nevetségessé a titkuk után nyomozó – egyébként tekintélyes – professzort. Még a „*Fekete gyémántok*” mindenkit felülmúló Berend Ivánját is kihasználja az ügyeskedő bankember!

Bár Jókai nem teszi következetesen gúny tárgyává tudós vagy mérnök figuráit, kétségtelen hogy olvasóiban megmaradhatott a humoros jelenetek képe. Arany János és Jókai Mór a 19. sz. második felének legnépszerűbb irodalmárai voltak. Bizonyos, hogy Arany ironiája, Jókai humora akaratlanul is jelentősen hozzájárult koruknak a tudósról alkotott képéhez. Ez a kép a *szórakozott tudósé*, aki nehézség nélkül birkózik meg a bonyolult elméleti kérdésekkel, vagy kapásból sorolja fel a kövek, ásványok nevét és ismérveit, stb., de elfelejt ebédelni, és nem veszi észre, ha megcsalják. A terebélyesedő iparral együtt megjelenik a *kihasznált feltaláló* alakja, aki fillérékért adja el lángeszű ötletét, és amíg ő maga éhen hal, a vállalkozó busás haszonra tesz szert.

Ez a szemlélet nem egyedi, nem is csak magyar sajátosság. A 19. sz. polgári társadalma alakítja ki a bohém művész alakját, aki nevetve nyomorog, az extravagáns színész figuráját

** Jókai számára a tojás-gyűjtőhöz Chernel István, a pókászhoz a fiatal Herman Ottó, a koponya-vizsgálóhoz (Ponori) Thewrewk Aurél anatómus személye adta az ötletet. A lélekbúvár-nyomozó főhőst, Lándoryt a könyv első részében a betyárvilág felszámolójáról, Laucsik Mátéről mintázták.

(no meg a mindenkinek megkapható, könnyűvérű „balettpatkényét”), a pedáns tisztviselőét és a szőrösszívű bankár típusát. Ez a tipizálás nem volt teljesen alaptalan, de széles körű általánosítása mégis igazságtalannak mondható. A kor legjelesebb írói, költői is gyakran felhasználják ezeket a típusokat. Talán elegendő itt olyan kiemelkedő irodalmárookra utalnunk, mint *Charles Dickens*, vagy *Honoré Balzac*.

De a tudós-technikus alakok ábrázolásánál talál Arany és Jókai ifjabb francia kortársára, a tudományos és műszaki ismeretek rajongójára, *Jules Vermét* – a magyar nyelven is rendkívül népszerű *Verne Gyulát* – említenünk. Verne főhősei többnyire tudományos vagy műszaki alkotók. Többségük azonban valamilyen eszme megszállottjai és ezt az általában szép eszmét viszik embertelen túlzásba. (Pl. *Hódító Robur*, *A világ ura*, *8000 mérföld a tenger alatt*, *Rejtelmes sziget* stb.) De nála sem ritka a nagy tudású, sőt sokoldalú, ám a mindennapi életben szinte nevetséges figura. Itt elsősorban legnépszerűbb regény-kettősére, az „*Utazás a Holdba és a Hold körül*” szinte esztelenül hősies alakjaira gondolhatunk. De más regényeiben is a tudományos mellékalakok szinte mindig „a szórakozott tudós”-ként szerepelnek. Kitűnő ismereteikkel néha társaik életét is ők mentik meg, de mindennapi viselkedésük gyakran naiv és csetlő-botló.

A szórakoztató irodalom és művészet – a kabaré és élclap-irodalom – azután (műfajának szabályai szerint!) mégélesebbé tette ezt a „tudós-ábrázolást”, amely a 19. sz. végére közhellyé vált. Sőt nem tagadhatjuk, hogy ez a szemlélet ma is eléggé általánosan elterjedt.

Pedig a 20. sz. elejének hazai irodalmában átalakul az alkotó ember ábrázolása. Talán az újabb nagy fejlődés, az elektromosság, a radioaktivitás, majd az anyag szerkezetének feltárása, a villamos gépek, a repülés, a szikratávíró (rádió), a hatékony gyógyszerek kísérletei növelték meg újra a bizalmat. A méltatlanul elfeledett *Tóth Béla*, a két *Cholnoky* (*László és Viktor*) tárcái, *Karinthy Frigyes* írásai a tudománynak, a technikának éppen úgy apoteózisai, mint a kutatónak és feltalálónak. Ám a szórakozott tudós és az élheteretlen feltaláló képe ma sem halványult el: a tudós macskája visszanyávog.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A magyar irodalom története, III, IV. Köt. Szerk. Sötér I. Budapest, 1963, 1965.
 Papp János (szerk.): Vitéz Mihály ébresztése. Csokonai breviárium. Budapest, 1970.
 Nagy Miklós: Jókai. A regényíró útja 1968-ig. Budapest, 1962. – Uő: Jókai Mór. ELTE Bölcsészettudományi Kar. Jegyzet. Budapest, 1958.
 Debreczeni István: Arany János hétköznapijai. Budapest, 1968.
 A rejtélyes Verne Gyula. Válogatta és szerkesztette: Kuczka P. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1978.
 Arany János összes költeményei, I-III. Budapest, 1956.
 Jókai Mór összes művei. Kritikai kiadás.